

Bátor – vagy talán egy kicsit könnyelmű – dolog, hogy egy kisméretű, népszerűsítő szótárt készítsünk anélkül, hogy rendelkezésünkre állna egy teljességre törekvő, nagyobb méretű és igényű keresztnevszótár, amely összefoglalja és szigorú kritikával illeti az onomasztika eddigi eredményeit (vö. BÁRCZI GÉZA, *A Magyar Szófejtő Szótár lexikográfiai elvei: Szótártani tanulmányok*. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 9–28). Valóban könnyebb volna egy megbízható, szakmailag hiteles nagyszótárra alapozni a munkánkat, és ennek elkészíteni ifjúsági változatát. Hogy miért tettük meg mégis ezt a merész lépést, arra sokféle magyarázat és indoklás kínálkozik. Közöttük a remény is, hogy munkánk talán sürgetője lehet a Magyar keresztnevek nagyszótára című, mielőbb megjelenő kiadványnak.

FERCSIK ERZSÉBET

A Váradi Regestrum néhány helynevéről

1. Korai szórványemlékeink (TA., DömAd. stb.) szisztematikus feldolgozásai sok tanulsággal szolgáltak ősmagyar és ómagyar kori nyelvünk hangtanának, morfológiájának általános elemzéséhez, de legalább ennyire fontosak összefüggő szövegemlékeink értékeléséhez, az államalapító nép világfölfogásának megrajzolásához, sőt kultúrtörténeti és általános nyelvészeti megállapításokhoz is hozzásegítenek. Igaz, hogy a fentebb említett XI–XII. századi emlékekhez képest a Váradi Regestrum XIII. század eleji (1203–1235) adatai már az összefüggő szövegemléke(ke)t is ránk hagyó korszakba esnek, a nagy számú (eddig mintegy 600-ra becsült) helynév és a kb. 2500-nak vélt személynév (MOLNÁR–SIMON, MNyeml. 39, és SOLYMOSI László: KMTL. 713) tekintélyes mennyiségű adalékot jelent a korai ómagyar kor nyelvállapotának megállapításához.

2. Más munkáimban a teljes adattár kigyűjtése után elemeztem a VárReg. (1550. évi kiadásának [RMNy. 87]) általános ortográfiai sajátosságait (K. FÁBIÁN ILONA: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖGH FERENC. Zalaegerszeg, 1989. 349–51), s később megpróbáltam az ortográfiai jellegzetességeket egy névcsoport (a g, gy kezdőbetűs nevek) (K. FÁBIÁN ILONA: *Acta Acad. Paedagogicae Szegediensis, Series Lingu.–Litt.–et Aest.* 1987–1988. 23–7) tanulságain bemutatni. A teljes névanyag lokalizációjának hiánya azonban mindenfajta elemzés akadályá lehetett volna, ezért szisztematikus és

monografikus feldolgozást láttam szükségesnek. A megfelelő történeti-földrajzi szakmunkák (CSÁNKI DEZSŐ és GYÖRFFY GYÖRGY munkái) és a XIX. századi térképek segítségével a lokalizációk aprólékos elvégzése után a nyelvészeti, ortográfiai stb. elemzés következik, amelyből itt néhány problematikus helynév tárgyalását adom közre. Az elemzésben előbb az adatokat közlöm, a második bekezdésben az etimológiá(ka)t ismertetem, a harmadikban minden egyéb (ortográfiai, hangtani stb.), általam problémának vélt lehetőséget megtárgyalok, végül megadom a név korabeli kiejtését, ha lehetséges. A VárReg. helyneveit KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU betűhű (fototyp) kiadása alapján elemeztem (1903.), s a VárReg. jogeseteinek számozásában is ezt követtem.

3. A következő néhány helynevet egy alfabetikus sorrendű elemzésből ismertetem, amelyben 148 (A–C kezdőbetűs) helynévből az alábbiak a saját ottani sorszámuakat viselik.

33. 1220/1550: *Beka* (falu) (15). További adatai: 1305: *Bika*; 1337: *Byka*; 1347: *Byka* (CSÁNKI, 3: 418). Tolna megyében feküdt, ma már nem létezik önálló településként, a Szakadát falu területén lévő *Vikastall* (=Bikaistálló) alak (Tolna megye földrajzi nevei. 1981. 144) őrizhette meg nevét.

Feltételezhetően puszta személynévből alakult magyar névadással. A névadás indítékául szolgáló személynévek: 1138/1329: *Biqua* (kétszer); 1211: ? *Bicca* (FEHÉRTÓI, ÁrSzt. 53).

A VárReg. helyneven kívül mindegyik helynévi és személynévi adat zárt magánhangzót jelöl az első szótagban. Mivel a TESz. az 1138/1329. évi oklevél *Biqua* személynévet a *bika* köznévi 'szarvasmarha hímje' címszónál (feltételesen) megemlíti, s mivel a Tolna megyei *Vikastall* összetett helynév előtagja ugyanabba a szemantikai mezőbe tartozhat, magam is felteszem, hogy a VárReg. *Beka* adata etimológiailag az ótörök **biqa* 'bika' szóra megy vissza, és az *e* betű egy fokkal nyíltabb alakot mutathat a többi (az eredeti veláris *i* /*i*/ helyén szereplő palatális *i*-s) ómagyar kori adathoz képest, tehát esetleg zárt *ë* hangot jelöl. Ez a hangalak azonban nem vált általánossá (I. BÁRCZI, Htört.² 72).

Kiejtése: *Bëka*.

51. 1222/1550: *Beu* (falu) (246). További adatai: 1229: *Bev*; 1234: *Buu*; 1329: *Bew*; 1449: *Bw*; 1458: *Bew* (CSÁNKI, 2: 595). Ma: *Bü*, Alsó- és Felső-*Bü* Bodrog falu (Somogy m.) területén (I. Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 384).

KISS LAJOS szerint (FNESz.⁴ „puszta személynévből keletkezett magyar névadással... az alapjául szolgáló személynév etimológiailag azonos a török eredetű, s elsődlegesen bizonyára *'nemzetségfő' jelentésű magyar *bő* köznévvél”. PAIS DEZSŐ (MNY. 23: 602–8) vetette föl először, hogy a magyar *bő* közszó az ótörök *bäg* 'nemzetségfő, törzsfő' szóból ered. A magyar *bő* szó 'nemzetségfő' értelmezése feltételezés, amelyet adat egyelőre nem támogat

(MÁRTON ALFRÉD: KMTL. 126). A régi ótörök szó jelentését illetően a TESz. (I. 357) óvatosabban fogalmaz: 'herceg, nemes úr' értelmet regisztrál, vagyis méltóságnévként magyarázza. Szinte valamennyi európai nyelvbe átkerült, a magyarba **bey* alakban. A TESz. szerint a magyarban *'vezér, törzsfő' az eredeti jelentése, ebből több lépcsőben *'hatalmas, előkelő, gazdag' (ti. ember, majd dolog) 'bő, tág' jelentés alakult ki. A XII. századi magyar nyelvi személynévi megfelelőiben intervokális *-h-*t találunk: 1138/1329: *Behi, Behu* (FEHÉRTÓI, ÁrSzt. 44), amely a török **bey* alak szabályos folytatása tövéghangzóval[?]¹. Ugyanide sorolható a VárReg.-ban található *Buhus* képzős személynév is (1208/1550: 332.). A VárReg. *Beu* alakjában – és a falura vonatkozó későbbi adatokban – *-h-*t nem találunk, itt már vagy diftongussal, vagy monoftongussal kell ejtenünk; ez utóbbit egy másik XIII. századi adat is alátámasztja: 1234: *Buu*, amely alakban az *uu* betűkapcsolat hosszú *ű-*t, esetleg hosszú *ó-*t jelöl (l. a *Besenyő(d)* neveket, a 48., és 50. szócikkben). A VárReg. korában **bey* szóból *-d* képzővel alakult személynév *Beud* alakban szerepel: 1221: PRT. I. 650).

Kiejtése: *Beü~Bő~Bü*.

108. 1208/1550: *Chegyen* (falu) (331), 1215/1550: *Cegan* (falausiak) (192). További adatai: 1332–7: *Chegen, Chegan, Cheken*; 1411: *Cegen* (CSÁNKI, 1: 606). Balmazújváros és Hajdúböszörmény környékén feküdt, az Árpád-kori Bihar és Szabolcs m. határán, ma már nem létezik.

Pusztaszőlő személynévből keletkezett magyar névadással (FNESz.⁴ 1: 281). A személynév a VárReg.-ban is előfordul: 1213/1550: *Cegun* (159). Az adatok igazolják KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU (203) azon feltételezését, hogy a helynevet Cégénynek kell minősítenünk. A Cégény helynév a *Cege~Szege* személynév (1211: *Cegue*, FEHÉRTÓI, ÁrSzt. 76) *-n* kicsinyítő képzős formája; töve a magyar *szeg* köznévvvel azonos (MEZŐ–NÉMETH 37), ('szöglet, kiszögellés') valószínűleg azonos a *szeg* 'hegyes vaseszköz' szóval, amely ugor eredetű (TESz.).

Mivel az ómagyar korban a *ch* kimondottan ritkán jelölt *sz* hangot, itt elsősorban egy affrikációs (*sz* > *c*) hangváltozás utáni *Cege* (*ch* kezdőbetűvel is jelölt) személynévi alakkal kell számolnunk. A *c* a XIII. században többnyire már csak *c* hangot jelölt, és *sz-*t nem. A *ch* még előfordulhatott *c* értékben (KNIEZSA, Hírtört. 37). Mindez a VárReg. *Cegan, Chegyen* helyneveinek *c* kezdőhangja mellett szól. Az *-n* ~ *-ny* kicsinyítő képző személynévképzőként is funkcionált (*Cegun*), néhány más példán is bemutatható: 1138/1329: *Beken*, 1211: *Enchin* (=Öcsény) (MNYTNY. 1: 257). A szóvégi nazális nyújtó hatása eredményezte a második szótág hosszú magánhangzóját, amely hasonulós nyúlást

¹ A kérdőjel a szerkesztő kételkedését jelzi.

eredményezett az első szótagban is. Ez utóbbi nyúlást a hangsúlyos helyzet is segítette. A *Chegun* személynév *u* betűje még *ü* tövéghangzónak minősíthető az *-n ~ -ny* toldalékos alakban. A helynevek második szótagjának a betűit nem tudom minősíteni. A hely- és személynévben szereplő *g* hang *gh*, *gy*, *gu* jelei az ómagyar korban gyakran változó alakok. Ha a *g* hang *e*, *i* (vagy ezek hosszú megfelelői) előtt szerepel, akkor a fenti összetett jelek a palato-veláris explosíva (*g*) jelei (K. FÁBIÁN ILONA, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis*, 1987–1988. *Series Ling.–Litt. et Aest.* 24–25).

Kiejtése: *Cégény~Cégány*.

128. 1221/1550: *Cyeugen* (falu) (214). A helynév szabolcsi vonatkozású jogesetben fordul elő, ebből következően a legtöbb valószínűséggel Szabolcs megyei településre kell gondolnom. KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU (265) azzal a ma már nem létező, Szabolcs megye bihari határán fekvő Cégénnyel tekinti azonosnak, amely a VárReg.-ban *Chegyen* és *Chegan* alakban szerepel, s én fentebb a 108. szám alatt tárgyaltam. Az azonosításnak komoly valószínűsége van. Magam azonban felvetem egy *Gyeguen* (vagy *Guegen*) javítás lehetőségét, amelynek latin paleográfjai szempontból minden alapja megvan. Ezen az alapon tárgyalom a *Cheugen* helynevet önálló szócikben. Az általam javasolt olvasat(ok) esetén a települést *Gégénnyel* kell azonosítanom. Ennek adatai: 1282/1306/1406: *Gegen*, *Belgegen*, *Kygegen*; 1329/1406: Külső és Belső (Exterior et Interior) *Gegen*; 1326/1406: *Belgegen* (MEZŐ–NÉMETH 46); 1355: *Eghazasgegen*; 1462: *Gegen* (CSÁNKI, I.: 515). Ma: *Gégény* (Szabolcs m.).

Ismeretlen, illetve bizonytalan eredetű. **Gégény* személynévre nincs adatunk, ha mégis ez lenne a névadó, a *gége* köznévi *-ny* kicsinyítő képzős származéka lehet (MEZŐ–NÉMETH 48). Más magyarázat szerint tövében az a személynév rejlik, amelyből a *Gige* helynév keletkezett (FNESz.⁴).

A *g*, *gy* betűk elemzését részben elvégeztem egy korábbi munkámban, így most arra csak utalok (*Acta Acad. Paed. Szeg.*, 1987–1988. *Ser. Ling., Litt. et Aest.* 23–7), mert a szó *gu* betűkapcsolata ott elemezve van.

Kiejtése: *Cégény~Gégény*.

140. 1229/1550: *Cundurur* (falu) (346). További adatai: 1469: *Kondoros* (CSÁNKI, I.: 652). Ma: *Kondoros* (Békés m.).

Alapszava valószínűleg csuvas jellegű ótörök szó, vö. csuvas *χânDâr* 'hód' (FNESz.⁴). Hód szavunk tehát ugor nyelvbe átkerült török jövevényszó (TESz.), amelynek *-s* képzős változata a *Cundurur* helynév.

A *c* jel a *k* hang fővariánsa velárisok előtt (KNEZSA, *Hírtört.* 34, 37). Az *-s* képző a korai ómagyar kor legproduktívabb formánsa, mely a rokon nyelvekben is kimutatható, s a magyar nyelvemlékekben is korán adatolható (HBK. *homus*; 1138/1329: *Hodus* /hn./; TA. *cuef*). Az *-s* képző kapcsolódása általában a teljes

tőhöz történt (MNYTNY. 219–20), a teljes tő záróvokálisa eredetileg az alapszó függvénye volt, s alsó vagy középső nyelvválású lehetett (asztalos, fazekas) (uo. 222). Az *-s* ellátottságot jelentő értelemben a *-ú/-ű* mellett az egész nyelvtörténet folyamán széles körben használatos volt, de az *-s* képzősek önmagukban állnak (ezért is lehetnek pl. helyneveken és személyneveken), az *-ú/-ű* viszont szerkezetes képző (uo. 245, 252, 255–6). A VárReg. nevének magánhangzói esetleg nyiltabb hangalakot jelölhetnek. Most már csak az a kérdés, hogy az ómagyar *hód* szó és az ótörök szó származékáról beszélhetünk-e együtt. A *hód* etimológiája ugyanis (TESz.) világos és megalapozott, de az ótörök eredetűnek írt *kondor(os)* szó „átemelése” az ugor korból talán még magyarázatra szorul.

Kiejtése: *Kundurur~Kondoros*.

4. A fenti 5 helynév mindegyike komplex nyelvészeti, történeti-földrajzi, ortográfiai kérdéseket érint. Amennyiben a lokalizációs, az ortográfiai, a hangtörténeti (sőt néhol szemantikai) elemzés helyénvaló, akkor az általam a VárReg.-ban azonosított (lokalizált) 703 helynévből itt talán néhány földrajzi név megoldása segítheti a további elemzéseket.

K. FÁBIÁN ILONA

Zemplén megyei ruszin keresztnevek Mária Terézia korából (1773–74)

A régi Zemplén gazdasági, társadalmi, nemzetiségi, néprajzi szempontból – éppen adottságainál fogva – eddig alig hangsúlyozott jellemzők hordozója. Népek, régiók, gazdálkodási formák, vallások, különböző életmódok, településtípusok és névrendszerek keveredtek a megyében.

Zemplén vármegye nemzetiségi összetételének meghatározására az 1715–20-ban összeírt nevek alapján Acsády Ignác tett kísérletet.¹ Megállapítja, hogy a rendelkezésre álló 423 község névanyaga 89 községben egészében magyar, 46 községben pedig többségében magyar lakosságot mutat. Az általa vizsgált időszakban a magyar nevek aránya Zemplén megyében 43,68% volt, a tót vagy rutén (szlovák és ruszin) nevek aránya 56,006%, a német neveké pedig

¹ ACSÁDY IGNÁC, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21. Magyar Statisztikai közlemények. Új folyam. XII. Bp., 1896. 399.